

dat er tot 1300 nog veel timmerhout uit de meierij kwam. Oorkonden van rond 1300 maken gewag van bossen bij Udenhout en Oirschot.

Wat nog wat vaag blijft is de ontwikkeling van de occupatie. De kaartjes van Steurs zijn grotendeels gebaseerd op topografische kaarten uit de vroege negentiende eeuw. In de periode 1300-1800 is er echter zeer veel aan het Oost-Brabantse landschap veranderd. Een belangrijke bron voor dit onderzoek zijn de vele cijnsboeken, zowel van de hertog als van lokale heren. Hoewel Steurs zich alle moeite geeft om de resultaten, — voor zover gepubliceerd! — van het archeologisch onderzoek te verwerken, is en blijft hij toch op de eerste plaats een diplomatisch georiënteerd historicus. Zijn analyses van oorkonden kenmerken zich door scherpzinnigheid en eruditie. Een goed voorbeeld zijn de twee, twaalfde-eeuwse oorkonden die handelen over de stichting van de priorij van Postel (nabij Reusel, thans België, provincie Antwerpen). De lokale geschiedschrijving komt er bij hem n iet al te best van af en ook de bewerkte van het al genoemde oorkondenboek, H. P. H. Camps, wordt op enkele punten gecorrigeerd. Via de oorkonden komt Steurs, ook al was dat waarschijnlijk niet zijn bedoeling, terecht bij de relatief goed bewaarde archieven van kloosters en andere grootgrondbezitters. Zo kan gemakkelijk de indruk ontstaan dat het grootgrondbezit overheersend was en dat alle boeren onderhorig waren aan een heer of een abt. Er waren echter ook allodiale grondbezitters, maar zij vallen in de bronnen nauwelijks op. Nog niet gepubliceerd onderzoek uitgevoerd door K. Leenders in westelijk Noord-Brabant heeft echter al aangetoond dat de kleine, allodiale boerenbedrijven daar belangrijk zijn geweest.

Het boek van Willy Steurs is geen *grande thèse* geworden. De compositie is tamelijk brokkelig met een groot aantal hoofdstukjes over diverse plaatsen in de meierij. De analyse van de ontwikkelingen in Vught en St. Michielsgestel steunt op verouderde literatuur en had in relatie gebracht moeten worden met de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch. Buiten kijf staat echter dat de auteur een staaltje van groot vakmanschap afleverde waar we al lang op zaten te wachten. De uitgebreide annotatie bevat een schat aan informatie en er is een kader gegeven dat ook lokale historici de goede weg wijst.

A. C. M. Kappelhof

J.G. Kruisheer, *ed.*, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, II, *1222 tot 1256* (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1986, xix + 805 blz., f290,-, ISBN 90 232 2171 0); J. G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, III, *1256 tot 1278* (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1992, xviii + 975 blz., f298,-, ISBN 90 232 2692 5).

Twintig jaar geleden besprak ik in dit tijdschrift (LXXXIX (1974) 288-291) het eerste deel van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, het erudiete *opus* van de inmiddels overleden A. C. F. Koch. In het publikatiejaar 1970 echter had Koch, door andere taken overmand, reeds de fakkel doorgegeven aan Jaap G. Kruisheer, ongetwijfeld de voortreffelijkste diplomaatist in Nederland, en dus de aangewezen auteur voor deze prestigieuze editie. Ik had het voorrecht bij herhaling met hem de degens te mogen kruisen over fundamentele punten van diplomatische methode waarover we het roerend oneens waren, met een heilige overtuiging die gekruid was met zoveel uitroeptekens wederzijds dat de verblufte toeschouwers niet opmerkten dat we het over de meeste punten wel eens waren. Ik bewaar aan deze polemieken de beste herinnering omdat mijn medespeler zo elegant eruditie aan *fair play* wist te koppelen.

Kruisheer presteerde het om binnen redelijke termijnen twee statige banden te produceren, die 56 jaar overspannen en 1400 oorkonden bevatten, in 1800 dichtbedrukte bladzijden. Dit laatste

getal is een pertinente aanwijzing voor de kracht van deze editie. Een voortreffelijke, kritische tekstuitgave is dus mogelijk op gemiddeld nauwelijks meer dan één bladzijde, en dit dank zij een compact, en daardoor perfect, regest, een gedrongen maar complete beschrijving van de teksttraditie, een beperking van het kritisch apparaat tot nuttige en zinvolle voetnoten. Minimalistische kunst. Kruisheer slaagt er zelfs in binnen die minimale ruimte glasheldere uitspraken te vellen over de historische context en over de gebruikte jaarstijl, en de identiteit van scriptor en redacteur te bepalen, dit laatste met de hulp van twee van zijn discipelen, J. Burgers en E. C. Dijkhof, die deze aspecten systematisch hebben onderzocht met het oog op hun proefschriften.

Het geheim van dit succes ligt in het simpele feit dat tekstuitgever Kruisheer tevens volwaardig diplomaat is, en dat hij, alvorens ook maar één tekst uit te geven, een grondige diplomatische-paleografische analyse maakte van zijn oorkondenmateriaal, althans van de charters van de graven van Holland. Hij synthetiseerde deze ontleding in de 200 bladzijden die in 1971 voorgelegd werden als een voortreffelijk doctoraatsproefschrift onder leiding van C. van de Kieft, en publiceerde ze als *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 dln., Hollandse Studiën; 's-Gravenhage-Haarlem, 1971). Door het bestaan van dit werk met synthetische uitspraken voor het geheel van het Hollandse oorkondenbestand over authenticiteit, herkomst, diplomatische en chronologische eigenaardigheden, relaties en interacties tussen documenten, kon *uitgever* Kruisheer in zijn editie volstaan met ultra-korte commentaren over elk van deze punten, en kwam hij niet in de verleiding om elke oorkonde te zien als een op zichzelf staande entiteit, en om in elk regest een groot aantal kenmerken te beschrijven waarvan niemand weet of ze ooit ergens voor zullen dienen. Kruisheer had zijn selectie van het zinvolle en het zinloze reeds gemaakt. We konden er op aan dat hij in zijn wijsheid weglief wat niet functioneel was voor de bronnenkritiek.

Naar mijn smaak houdt het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* het gulden midden tussen de al te exuberante 'eruditie om de eruditie' van de Gelderse collega's en de op vlak van diplomatiek, paleografie en andere technieken iets te sobere variant die H. Camps toepaste voor Noord-Brabant. Kruisheer respecteert (terecht) niet de hoofdletters-die-geen-hoofdletters-zijn uit het Gelders model, maar levert (wat honderdmaal zinvoller is) hanteerbare uitspraken over de in Holland gebruikte jaarstijlen. Ik stel met genoeg vast dat de auteur afstapt van de weinig plausibele (maar toch in het *Oorkondenboek Gelre* aangehouden) hypothese van het voorkomen van nieuwjaarstijl in de dertiende eeuw, behalve dan voor de kanselarij van graaf Willem als Rooms koning (II, xii-xv; III, xii), hoezeer ik ook hierover mijn twijfels heb. Terloops stip ik aan dat de *time-lag* van de introductie van de paasstijl in Holland — vanaf ca. 1240 — in feite nog groter is dan Kruisheer zich voorstelt, vermits die stijl in de zuidelijke Nederlanden niet opduikt in het begin van de dertiende eeuw, zoals wordt beweerd op gezag van Strubbe-Voet. Sindsdien zijn een drietal studies verschenen die het beeld nuanceren. In Vlaanderen komt paasstijl voor vanaf 1195, zij het pas algemeen na 1202 (W. Prevenier, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLIII (1965) 556-571; W. Prevenier, in: *Miscellanea Mediaevalia in memoriam J. F. Niermeyer* (Groningen, 1967) 245-255); in Henegouwen zelfs vanaf 1189 (P. Monjoie, in: *Le Moyen Age*, LXXIV (1968) 27-37). Er is meer: veel wijst er op dat de paasstijl niet, zoals Kruisheer meent, het eerst opduikt in de Franse koninklijke kanselarij; het oudste zekere geval dateert er uit 1199. Op een andere plaats (*Bibliothèque de l'École des Chartes*, CXXV (1967) 74-75) heb ik de hypothese voorgesteld dat de stijl, meegebracht uit Vlaanderen-Henegouwen door de graaf van die gewesten naar zijn keizerlijke kanselarij in Constantinopel, van daaruit een successtocht doorheen Europa is begonnen als een modieus uit het 'oosten' meegebracht novum. Het interessante is dat dit een mooi argument zou kunnen zijn voor de laattijdigheid van Holland, dat buiten de vierde-kruistocht-context was gebleven.

Kruisheer koos, bij ontstentenis van het origineel, voor een radicaal exclusief gebruik van de beste kopie, zodat de nuttige varianten naar de voetnoten worden verwezen. Banale varianten (ae-e) worden helemaal weggelaten. Ik juich toe dat dit beginsel niet tot *in absurdo* werd toegepast. Voor pauselijke bullen (bijvoorbeeld II, 46) gaat hij over tot combinatie met een externe teksttraditie om te komen tot een 'verantwoorde reconstructie van de niet overgeleverde tekstgedeelten' (wegens inkorting in het register), door, uiteraard tussen rechte haken, flarden over te nemen uit verwante documenten. Voor niet-pauselijke stukken gebeurt het niet, hoewel ook hier extern vergelijkingsmateriaal voorhanden is. Hier is de uitgever, naar mijn oordeel, te streng. In document 1325 zijn de letters in het origineel enkel wat vervaagd en is de reconstructie evident. Toch wordt in de editie de letter door een punt en haakjes vervangen (III, 341, r. 32: Nover[.])t en in de noot megedeeld dat de voorlaatste lettereen vervaagde i is. Indoe. 1385 (III, 414, r. 10) is van het woord *universis* het eerste deel weggescheurd en in de uitgave vervangen door puntjes; de noot geeft de oplossing en verwijst, om totaal te overtuigen, naar doe. 1386 van dezelfde oorkonder. Een oplossing in de tekst in plaats van in de noot zou gebruiksvriendelijker en eleganter zijn, want consequent met wat de uitgever even voordien wel deed voor pauselijke stukken. Ook qua tekstkritiek zou er niets aan de hand zijn vermits rechte haakjes duidelijk maken dat het om reconstructie gaat. Ongewild (?) levert de uitgever trouwens het bewijs voor de logica van mijn kritiek, door in II, 100, r. 17, de betere versie (een conjectuur van de uitgever) toch in de tekst te zetten, en de versie van de enige kopie naar de voetnoot te verwijzen (omdat de fout zo evident is?). Maar in II, 94, r. 34, doet hij het dan weer niet vooreen even patente fout. — Er is nog een tweede inconsequentie die me stoort. Kruisheer huldigt het principe dat de uitgave op basis van de beste kopie moet gebeuren, en dat er niet mag geëmendeerd worden (II, XVI, dat wil zeggen selectief voorkeur geven aan een globaal minder goede kopie, die een enkele keer superieur is, op II, 99, r. 20, wordt mijns inziens ten onrechte de term emendatie gebruikt, waar conjectuur bedoeld is, vermits er slechts één kopie bewaard is). De keuze van Kruisheer is respectabel, maar onhoudbaar. Hij levert zelf de proef op de som door zich niet te 'kunnen' houden aan zijn eigen theorie. Origineel 452 (II, 52, vlg.) is erg beschadigd; in de uitgave worden talrijke passages dan ook terecht aangevuld, in de tekst(!), tussen haakjes, de ene keer aan de hand van kopie D, dan weer van kopie G (noot c); dan weer is in de tekst een versie verkozen (noot c') waarvan niet duidelijk is waaruit ze precies komt. — Een laatste inconsequentie is, dunkt me, het feit dat afgekorte persoonsnamen onopgelost (toch stip ik een inconsequentie aan op II, 674, r. 30, noot a) worden gelaten, maar dat afgekorte plaatsnamen zomaar stilzwijgend worden opgelost, alsof daar nooit spellingsproblemen mee aan de hand zijn, bijvoorbeeld II, 53, r. 22: *Portuensis* voluit, hoewel alle bewaarde tradities een afkorting geven; ander voorbeeld II, 101, r. 32, noot i. Persoonsnamen oplossen tussen rechte haken ware nogal wat gebruiksvriendelijker en toch getuigend van respect voor de teksttraditie. Zelfs de *nomina sacra* worden zonder verpinken opgelost.

Voor de Franse teksten heeft de uitgever eigen transcriptie-normen bedacht, of beter hij heeft de teksttraditie maximaal gerespecteerd, weliswaar op punten en hoofdletters na. Het is nogal evident dat de spelregels van de Latijnse en Nederlandse teksten hier niet van toepassing zijn. Gepubliceerde uitgaveregels voor Franse teksten terzake zijn er voor Nederland, bij mijn weten, niet. Kruisheer had zich dus, zonderenig risico op kritiek, maar wel met kans op lof van dankbare gebruikers, kunnen inspireren op Belgische (KCG) of Franse spelregels. De leesbaarheid zou zeker verhoogd zijn door het gebruik van afkappingstekens. De uitgever heeft trouwens, tegen zijn eigen principes in, accenten ingevoerd (een enkele keer te weinig, bijvoorbeeld II, 515, r. 28: *arse* moet *arsé* worden). Ook de verwarbaarheid van u en n (grafisch omwisselbaar, en dus niet te respecteren) speelt hem parten: II, 514, r. 8: *don* moet *dou* gelezen worden, 514, r. 50: *sines*

moet siues zijn, en *ali* (512, r. 24) is helemaal onbegrijpelijk, tenzij men het leest als *a li*. tussen haakjes, dit respect voor aaneengeschreven, maar inhoudelijk niet bij elkaar horende woorden, is geheel onmogelijk zodra, sinds de veertiende eeuw het cursief doorbreekt en grafische entiteiten worden gehanteerd die niemand durft uitgeven (bijvoorbeeld *dep aris* voor *de Paris*).

Een kwaliteit van de editie die ik erg apprecieer is de grote aandacht voor de historische context van de oorkonden. Het centraal stellen van de historische relevantie is trouwens het uitgangspunt van de Nederlandse oorkondenboeken in algemene zin: het verklaart waarom vele oorkonden niet integraal worden uitgegeven, doch slechts met de voor Holland en Zeeland historisch relevante passages. Anderzijds heeft men van meet af oorkonden opgenomen waarbij de Hollandse graaf noch oorkonder, noch destinataris is, doch die wel licht werpen op zijn activiteiten. Kruisheer heeft in de delen II en III dit standpunt van Koch nog versterkt, door deze regel toe te passen op andere Hollanders dan de graven. Bovendien voegde hij aan belangrijke documenten, zoals het Hollands-Vlaams verdrag van 1250, in kleindruk uitvoerige teksten toe, die licht werpen op de uitvoering en de omstandigheden, maar die formeel niet behoorden te worden uitgegeven (II, 509-515). Hier had wel nog een bijkomende tekst kunnen worden gepubliceerd, namelijk een brief van paus Alexander IV van 3 januari 1257, over de financiële afwikkeling (C. Duvi vier, *La querelle des d' Avesnes et des Dampierre*, II (Brussel, 1894) 457-459). Bij de commentaren rond het verdrag van Péronne van 1256 (III, 23-79) hadden ook nog de teksten kunnen worden vermeld over de hulpgelden voor de vrijkoop van de in Holland gevangen gehouden zonen van de Vlaamse gravin, aangebracht door de stad Gent en Vlaamse kerkelijke instellingen in 1256-1257 (Th. Luykx, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen ...tijdens de regering van Margareta van Constantinopel* (Brussel, 1961) 249-253). Bij de tekst over afbakening van de recruteergebieden van de minderbroeders (III, 387) ware het nuttig geweest de commentaar ter zake van W. Simons (*Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen, ca. 1225-ca. 1750*) (Brussel, 1987) 97, 162, 190-191) te citeren omdat het de grond van de rivaliteit uitlegt, en ook gewaagt over de datering. — Nog origineler in deze diplomatische editie is het nadrukkelijk gebruik van kronieken, met kritische analyse van de waarde van die bronnen (II, 651 -655). Hier kon tekst 970 over mobilisaties door de Vlaamse gravin verrijkt worden met haar klachtenbrief aan de paus over de kosten, uit begin 1253 (Duvivier, *La querelle*, II, 310). De waarde van de getuigenis van de *Rijmkroniek* had overigens kunnen verhoogd worden door het citeren van analoge informatie over de Vlaamse mobilisaties in andere verhalende bronnen (J. Heller, *Chronicon Hannoniense*, in: MGH, SS, XXV, 460-461; L. Liebermann, *M. Paris, Chronica majora*, MGH, SS, XXVIII, 340).

Ik vermoed dat er weinig ontsnapt is aan de speurzijn van Kruisheer. Twee schoolmeester opmerkingen slechts: doe. 772 is niet onuitgegeven zoals beweerd op II, 424, maar reeds afgedrukt in Luykx, *Grafelijke bestuursinstellingen*, 324-325; document 1276 (III, 285) is bestemd voor de orde van Prémontré in het algemeen; de uitgever vond het toevallig in het archief van Middelburg; er is veel kans dat andere kopieën te vinden zijn in algemene cartularia en chartercollecties voor de orde, zoals: ARA Brussel, Archives ecclésiastiques, 8323-8324; RA Gent, Drongen 118-119; Bibl. Munie. Nancy, Hs. 1747-1765; Bibl. Nat. Paris, Latin, 9752.

Ik wil echter besluiten met woorden van lof. Dit werk is de vrucht van een onwaarschijnlijk accurate en tijdrovende heuristiek. Bovendien is de uitgave gedragen door een perfecte beheersing van de diplomatische vaktechniek, die met soberheid maar met totale doeltreffendheid wordt gedemonstreerd in een compact kritisch apparaat zonder nutteloze franje. De rijke referenties naar zijpaden en bijkomende informatie rond de teksten vormen niet enkel een formele, maar veel meer nog een inhoudelijke verrijking van onze feitenkennis. Het *opus magnum* van Kruisheer is vooral een van de meest internationaal georiënteerde bronnenpubli-

katies die ik ken: er is inderdaad niet enkel gezocht in de voor de hand liggende binnenlandse vindplaatsen. Talloze archivalia en collecties uit Nederland werden aangevuld met depots in België, Frankrijk, Engeland, Luxemburg, Zwitserland, Italië, Vaticaanstad, Duitsland en Oostenrijk. Het is een editie op het hoogst denkbare wetenschappelijk niveau, en ze is nog nuttig ook.

W. Prevenier

M. S. Polak, ed., met medewerking van M. Dillo, E. J. Harenberg, F. Ketner, *Oorhondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326*, III (Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 's-Gravenhage: Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, (Instituut voor Nederlandse geschiedenis), 1988, xix + 85 documenten nr. 1223.12.31 -1325.03.24 + 41 blz. indices, f38,-, ISBN 90 5216 004 X).

Deel III van het befaamde oorkondenboek voor Gelre en Zutphen omvat in het bekende losbladige systeem dit keer een aantal kerkelijke en sociale instellingen van Roermond, namelijk de Munsterabdij, het kapittel, het gasthuis en de broederschap van de Heilige Geest, het Minderbroedersklooster en het begijnhof. Het nut van de formule werd enkele weken na het verschijnen van deze band prompt bewezen door het nasturen door de drukker van een aantal pagina's, waarmee bij het zetwerk een en ander was misgelopen. Het leek wel een voormalige Sovjet-encyclopedie, met als essentieel verschil dat hier vriendelijk wordt *gesuggereerd*: 'De oude bladen kunt u weggooien'.

De presentatie is in grote lijnen identiek aan die in beide vorige delen, maar er werden wel beperkte bijstellingen toegepast. Tot mijn oprechte vreugde, want in mijn vorige recensies (*BMGN*, C (1985) 269-272; *CIV* (1989) 436-439) had ik gepleit voor vereenvoudigingen. Ik ben dus blij dat de regesten thans bondiger werden geformuleerd, dat de uitvoerige diplomatische studies rond authenticiteit en diplomatische herkomst worden verwezen naar aparte publikaties buiten het oorkondenboek, dat de formulering van titels van gedrukte werken, datering en afmetingen werd vereenvoudigd, en vooral dat elementen in de beschrijving van de originelen (zoals vorm van het blad, verloop van de regels, inktkleur van de dorsale aantekeningen (!), etc.) volledig werden weggelaten, 'tenzij er een bijzondere reden is ze wel op te nemen'. Dit soort eruditie was inderdaad luxe en slechts te verantwoorden als ze 'functioneel was voor de authenticiteitskritiek of het dateren' (mijn recensie uit 1985), een eis waaraan bij de Gelderse documenten bijna nooit voldaan werd, wat volkomen normaal is, vermits na 1200 maar relatief weinig oorkonden meer werden vervalst. Daarom vind ik dat de 'inlevering van eruditie' (ik bedoel van niet-functionele eruditie) nog steeds niet ver genoeg gaat in de bijstellingen. De marges worden niet meer in mm uitgedrukt, maar nu beschreven met termen als 'ruim' en 'middelgroot', en voor de letterhoogte worden enkel de uiterste waarden opgegeven. Dit is zo vaag dat niemand daar ooit iets mee kan aanvangen. Het is geen nuttig alternatief. Van de vroegere 'accurate wijsheid' werd al evenmin effectief gebruik gemaakt, en ik vrees dat het in de eerstkomende decennia ook niet zal gebeuren. Het lijkt me dat zoveel energie, tijd, drukregels en dus (enorme) kosten aan een betere zaak van bronnen-ontsluiting kunnen worden besteed. Pas nu, in één van de bijstellingen (viii), wordt toegegeven dat het pure verspilling was (in delen I en II) uitvoerige zegelbeschrijvingen te produceren, die reeds letterlijk en integraal te vinden waren in bestaande naslagwerken. Zo kan men zich ook afvragen of het écht wel nodig was een oorkonde die in 1979 door H. Camps (*ONB*, 587) was uitgegeven, hier (onder 1292.08.31) negen